

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ

І.В. Сервецький

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри спеціальної
техніки та оперативно-розшукового документування
Національної академії внутрішніх справ*

А.А. Горюн

магістрант

Постановка проблеми. Серед різних видів кримінального покарання, передбачених Кримінальним кодексом України, позбавлення волі посідає за своєю значущістю особливе положення. Позбавлення волі за вчинення злочину має за мету підвищену репресивність, оскільки пов'язане з покладанням на винну особу, визнану винною у вчиненні злочину, визначених і досить серйозних правообмежень: вільного пересування, можливості вибору виду трудової діяльності, часу відпочинку, спілкування з близькими та рідними тощо. Тому позбавлення волі підлягає ґрунтовному дослідженню, що також викликане його розповсюдженістю серед видів покарання.

Так, в установах виконання покарань України утримуються найбільш суспільно небезпечні особи, а саме:

– 12,5 тис. осіб, засуджених на строк понад 10 років за вчинення особливо тяжких злочинів (ст. 12 КК України);

– 1778 осіб – у вигляді довічного позбавлення волі (ст. 64 КК).

Крім цього, зазначимо, що у місцях позбавлення волі утримується:

а) 17,1 тис. осіб, засуджених за умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК), у тому числі 8,5 тис. – за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 115 КК);

б) 9,9 тис. осіб – за умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК);

в) 29,2 тис. осіб – за розбій (ст. 187 КК); грабіж (ст. 186 КК) та вимагання (ст. 189 КК);

г) 2,3 тис. осіб – за зґвалтування (ст. 152 КК);

ґ) 34 особи – за захоплення заручників (ст. 147 КК);

д) 21,8 тис. осіб – за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ XIII Особливої частини КК); ін. [1, с. 143].

Поширене застосування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк викликає деякі негативні наслідки.

Так, в установах виконання покарань України міститься близько 0,4% населення, в той час як у країнах Західної Європи близько 0,1%, хоча, взагалі, існує думка, що в цивілізованій, правовій державі кількість ув'язнених має становити до 0,03 % населення. Тому вивчення теоретичних проблем сутності та значення позбавлення волі як виду покарання набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-періодичною базою статті стали праці Л.В. Багрія-Шахматова, М.Н. Гернета, С.І. Демент'єв, Г.С. Резніченко, В.І. Селіверстова, С.О. Стефанова, Н.В. Тимовської, Ю.А. Чеботарьової та ін.

Мета статті полягає в узагальненні теоретичних проблем позбавлення волі як виду кримінального покарання.

Основні результати дослідження. Свобода здавна вважається найціннішим благом людини. Основна проблема полягає у складному значенні понятті «позбавлення волі».

Поняття і термін «позбавлення, позбавити» буквально означають: забирати, відібрати, позбавити права, свободи волі, втрата, втрачати волю, права, нав'язувати свою волю, примушувати до неволі». Воля – досить широке і складне поняття, яке включає свободу, свободу волі, одну з функцій людської психіки, яка полягає у владі над собою, керуванні своїми діями, рішучості, прагненні до мети, хотіння, бажання, наказ, праві розпоряджатися на свій розсуд, відсутності обмеження. Свобода як філософська категорія включає можливість вибору суб'єктом своєї волі, яка полягає в усвідомленні законів розвитку природи і суспільства, здатності приймати рішення із знанням справи, відсутність політичного і економічного гноблення, утиску, участь у суспільному, політичному житті, перебування не під арештом, не в ув'язненні, не в неволі. Отже, воля і свобода в широкому розумінні не можуть бути об'єктом покарання у вигляді її позбавлення.

Однак позбавлення волі завжди, так чи інакше, надмірно втручається у волю засудженої особи, яка стає об'єктом покарання. Втім «воля», «свобода» в правовому значенні може бути об'єктом лише її обмеження, звуження, а не позбавлення. У соціально-психологічному тлумаченні особи «без волі» не потрібні ні державі, ні суспільству. Найбільш суперечливим є «позбавлення волі» у праві, взагалі, і кримінальному, зокрема, оскільки у праві може йтися лише про обмеження прав і свобод, а в кримінальному праві – про обмеження конкретних прав і свобод у конкретних видах покарання: арешт, взяття під варту, тобто ув'язнення.

Перші згадки про покарання у вигляді позбавлення волі датуються IV тис. до н. е. Ще у Стародавньому Римі з легендарних часів Сервія Тулія існувала підземна в'язниця Тулліанум або Мамертинська в'язниця, в якій від заразних хвороб загинула величезна кількість християн. Вона призначалася для державних злочинців, військовополонених правителів і т. п. За деякими джерелами тут провели свої останні дні апостоли Петро і Павло. Проте деякі вчені-історики та правознавці вважають, що перша згадка про позбавлення волі як виду покарання і місця його виконання з'явилась у середині IV тис. до н. е. Наприклад, у Давньому Єгипті на підставі указу фараона Рамзеса I для хабарників передбачалися каторжні роботи. Відповідно ж до законів XII Таблиць кредитор міг закувати боржника в кайдани у себе вдома й утримувати його впродовж 60 днів, після закінчення яких боржника або продавали в рабство, або вбивали, тобто допускалось виконання цього виду покарання не тільки в державних установах, а й у приватних [1, с. 235].

На вітчизняних теренах позбавлення волі стало відомо значно пізніше. Вперше про санкції у виді позбавлення волі за злодіяння згадується в одній з найвідоміших пам'яток права – Руській Правді. Однак є всі підстави припустити, що ця практика склалася значно раніше, а потім, у XII–XIII ст., знайшла своє відображення в законодавстві. З цього приводу в літературі зазначається, що термін «покарання» в Руській Правді в усіх її редакціях не зустрічається, замість нього тоді вживали інші терміни – «страта» та «помста» [2, с. 52].

Термін «позбавлення волі» як вид покарання з'явився значно пізніше, ніж каторга, ув'язнення до фортеці тощо. Але сутність даного покарання не змінювалася: злочинець позбавлявся саме цієї цінності – свободи. Він страждав саме тому, що не був вільний, тому, що був обмежений у цьому природному для людини стані. Позбавлення волі увійшло в розряд найбільш суворох, після смертної кари, покарань.

Як зазначає Гернета М.Н., у деяких зарубіжних країнах термін «позбавлення волі» відсутній. Наприклад, у КК Югославії є терміни: «суворе ув'язнення», «обмеження у громадянських правах» та ін. У КК Угорщини – «тюремне ув'язнення», КК Франції – «поміщення у гамівній дім», «поміщення до каторжної в'язниці», «каторжні роботи».

Не було терміна «позбавлення волі» і в дореволюційному кримінальному законодавстві Росії, а значить і в Україні [3, с. 321].

Історія розвитку радянського законодавства показує, що терміни позбавлення волі не залишалися незмінними.

У перші роки Радянської влади єдиного закону про максимальні і мінімальні межі покарання у вигляді позбавлення волі не було. У декреті РНК від 21 березня 1921 р. «Про позбавлення волі і про порядок умовно-дострокового звільнення ув'язнених» встановлено максимальний термін позбавлення волі – 5 років.

У 1922 р. він був збільшений до 10 років, а у 1937 р. за низку особливо небезпечних державних злочинів введене покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 25 років.

У 1947-49 рр. у зв'язку із заміною смертної кари позбавленням волі, а також з виданням Указів Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян» (від 4 червня 1947 р.) і «Про посилення кримінальної відповідальності за згвалтування» (від 4 січня 1949 р.) кількість санкцій, в яких передбачалися тривалі терміни позбавлення волі, збільшилася. Мінімальний строк позбавлення волі коливався від 1 дня до 1 року [4, с. 165].

У Кримінальному кодексі України 2001 р. ст. 50 дається визначення покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаною винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Позбавлення волі на певний строк передбачено п.11, ст.51 та деталізовано у ст.63 КК України – покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщення його на певний строк (від одного до п'ятнадцяти років) або довічне позбавлення волі з

утриманням у кримінально-виконавчої установи [5]. Проте дане визначення є суперечливим, оскільки не дотримано принцип справедливості, за кожен злочин особа, яка його вчинила повинна понести покарання. Насамперед проблема полягає в тому, що його суть прихована в складному понятті «позбавлення волі».

Виникає багато запитань щодо його поняття і сутності: Що означає «позбавлення волі»? Чи може бути «позбавлення волі» окремим видом кримінального покарання? Чи можна позбавити людину волі і чи варто це робити? Позбавлення волі чи обмеження свободи? Позбавлення волі чи ув'язнення? На ці запитання у вітчизняній юридичній науці остаточної відповіді ще не знайдено. У політиці, законодавстві і практиці домінує позбавлення волі на певний строк (від 1 до 15 років) як окремий вид, а із введенням довічного позбавлення волі – два види кримінального покарання [6].

Введення терміну «позбавлення волі» має принципово важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє точніше регулювати різні сторони суспільних відносин, що виникають при виконанні покарань кримінально-виконавчого характеру, і ще раз підкреслити, що гарантовані Конституцією України права і свободи багато в чому зберігаються навіть у тому випадку, коли особа засуджена за злочин, відбуває покарання у місцях позбавлення волі [7, с.62].

Тимовська Н.В. наголошує, що у законодавстві позбавлення волі визначається по-різному: затримання, ув'язнення під варту, позбавлення волі та ін. При цьому, поняття позбавлення волі є загальним стосовно всіх названих форм державного примусу. Проте при різноманітності форм позбавлення волі, кожна з них має власні об'єктивні властивості, а саме:

- це є винятковий захід, реакція держави на антисоціальну поведінку людини, який застосовується тільки від імені держави у зв'язку з неправомірними, небезпечними для суспільства діями громадянина у вигляді затримання, запобіжного заходу або покарання;

- зазначене покарання передбачає поміщення особи в призначені для цієї мети установи (приміщення) зі спеціальним режимом;

- цей примусовий захід встановлюється нормами права (законами і підзаконними актами), що регулюють форми позбавлення волі, умови і порядок застосування цього заходу, а також компетенцію органів, які її виконують;

- позбавлення волі реалізується лише за допомогою правозастосовних актів (вирок, ухвала суду, протокол або постанова органу дізнання, слідчого, прокурора);

- цей захід забезпечується примусом, владними повноваженнями держави і передбачає підпорядкування засуджених (ув'язнених) законним діям адміністрації місць позбавлення волі [8, с.164].

На думку С.І. Демент'єва, основним елементом кари при позбавленні волі є ізоляція злочинця від сім'ї, середовища і колективу, в якому він перебував, і тримання його в спеціальній охоронній установі. При цьому позбавлення волі не тягне за собою повної ізоляції засудженого від суспільства. Ізоляція виражається в обмеженні свободи пересування та спілкування з іншими людьми, причому з посиленням режиму ізоляція підвищується [7, с. 65].

Сутність позбавлення волі полягає в тому, що засуджений наділяється важливим специфічним правовим обов'язком — перебувати у спеціальній установі держави в межах строку, встановленого вироком суду. Специфічні права обмеження як елементи кари при позбавленні волі відрізняють це покарання від інших, роблять його найсуворішим у загальній системі покарань [9, с. 33].

Назва одного з видів покарання «позбавлення волі на певний строк» не відображає його суті. Так, з одного боку, будь-яке покарання позбавляє засудженого того обсягу свободи, яка у нього була до застосування покарання. Аргументом на користь висловленої точки зору є і законодавче визначення покарання, що «полягає у позбавлення або обмеження прав і свобод». З іншого, — будь-яке покарання (навіть покарання у вигляді позбавлення волі) не може позбавити засудженого всього обсягу належних йому прав і свобод. Крім цього, законодавче визначення позбавлення волі не дозволяє відмежувати між собою два його виду (на певний термін і довічне), а також позбавлення волі від арешту. Як відомо, види кримінальних покарань мають відрізнятися змістом. Три кримінальні покарання — арешт, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі — різняться не змістом, а термінами.

Таким чином, складається ситуація, коли під одним терміном об'єднуються кілька самостійних понять. А це не можна визнати вдалим з точки зору як законотворчої, так і правозастосовної діяльності. Позбавлення волі на певний строк є універсальним покаранням, в тому сенсі, що в ряді випадків воно виступає «мірилом» для інших положень КК України. В одних випадках позбавлення свободи використовується як вимір характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину й особи, яка його вчинила, в інших — використовується при регулюванні забезпечення деяких покарань. І, нарешті, позбавлення волі на певний строк служить своєрідним еталоном для співвіднесення деяких покарань при їх складанні [6].

Відповідно до ст.65 п.2 КК України зазначено, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів при цьому необхідно врахувати обставини, які пом'якшують покарання, а саме: п.1 з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину тощо [5].

Висновки. На основі проведених досліджень ми прагнули визначитися з найважливішими теоретичними проблемами, що стосуються позбавлення волі та справедливого призначення покарання.

З одного боку, соціальна цінність позбавлення волі в сучасних умовах полягає в тому, що цей вид покарання служить для захисту найважливіших інтересів держави, суспільства й особистості від найбільш небезпечних посягань на них. Ізоляція певної категорії злочинців доцільна як з точки зору загального, так і з точки зору спеціального попередження нових злочинів.

Тому пропонуємо запровадити наступний новий принцип призначення покарання, доповнивши ч.1 ст.70 КК України шляхом арифметичного складання за вчинення наступних злочинів (ст.12):

– при вчиненні злочинів невеликою тяжкості (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 2-х років) шляхом арифметичного складання (2+2+1), але не більше п'яти років обмеження чи позбавлення волі;

– при вчиненні злочинів середньої тяжкості (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 5-ти років) шляхом арифметичного складання (3+4+2+1), але не більше десяти років позбавлення волі;

– при вчиненні тяжких злочинів (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 10 років) шляхом арифметичного складання (10+10+10+10+10), але не більше 50 років позбавлення волі;

– при вчиненні особливо тяжких (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 15 ти років) шляхом арифметичного складання (15+15+15+15+15+10), але не більше 100 років позбавлення волі.

Разом з тим, необхідно доповнити ст. 66 п.1 КК України наступного змісту: з'явленням зізнанням своєї вини у вчиненні злочину (злочинів), які є нерозкритими правоохоронними органами з обмеженням строків і видів кримінального покарання, а саме:

– при з'явленні зізнанням своєї вини у вчиненні злочину невеликої тяжкості (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 2-х років) не може бути призначено покарання – обмеження чи позбавлення волі;

– при з'явленні зізнанням своєї вини у вчиненні злочинів середньої тяжкості (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 5-ти років) не може бути призначено покарання – обмеження чи позбавлення волі більше 2-х років;

– при з'явленні зізнанням своєї вини у вчиненні злочину вчиненні особливо тяжких злочинів (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 10 років) не може бути призначено покарання – обмеження чи позбавлення волі більше 10 років, з урахуванням запропонованих нами змін;

– при з'явленні зізнанням своєї вини у вчиненні злочину вчиненні особливо тяжких (строк покарання за вчинення яких не може бути більше 15-ти років) не може бути призначено покарання – обмеження чи позбавлення довічного покарання – не більше 50 років, з урахуванням запропонованих нами змін.

Отже, запропоновані зміни щодо призначення покарання до позбавлення волі шляхом простого арифметичного складання буде справедливим і сприятиме зменшенню злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Изосимова К.С.* Исторический обзор процесса создания учреждений исполнения наказания в виде лишения свободы / К. С. Изосимова // Проблемы законности : сб. науч. тр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого». – Харьков, 2013. – Вып. 122. – С. 260-266. – Библиогр.: с. 265-266.

2. *Яцишин М.М.* Историко-правові засади кримінально-виконавчої політики України: Монографія / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2010. – 448 с.

3. *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы: Т. 2 — М. : Гос. изд-во юридической литературы, 1951, 512 с.

4. *Багрий-Шахматов Л.В.* Система наказаний по советскому уголовному праву, их классификация и правовое регулирование: дис. докт. юр. наук. — Минск, 1969.

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131.

6. *Селиверстов В.И.* Защита прав человека в местах лишения свободы: Сб. норматив. актов и офиц. док. — М. : Юриспруденция, 2003.

7. *Дементьев С.И.* Лишение свободы как мера уголовного наказания // Краснодар. — 1977. — 220 с.

8. *Тимовська Н.В.* Позбавлення волі як вид покарання. / Актуальні питання реформування правової системи України. — Т. II: Збірник наукових статей. — 2014. — 354 с.

9. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України (станом на 1 травня 2012 року). — К. : ДПТС України, 2012. — 105 с.

Сервецький І.В., Горюн А.А. Сутність та значення позбавлення волі на певний строк як виду покарання

У статті розглядається проблема правової природи позбавлення волі на певний строк як виду покарання в кримінальному праві України. Проаналізовані різні підходи до розуміння позбавлення волі на певний строк, визначаються його елементи.

Ключові слова: позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, кримінальне покарання.

Сервецкий И.В., Горюн А.А. Суть и значение лишения свободы на определенный срок как вида наказания

В статье рассматривается проблема правовой природы лишения свободы на определенный срок как вида наказания в уголовном праве Украины. Анализируются разные подходы к пониманию лишения свободы на определенный срок, определяются его элементы.

Ключевые слова: лишение свободы, лишение свободы на определенный срок, уголовное наказание.

Cervetsky I., Goryun A. Nature and significance of imprisonment for a certain lines as punishment

The problem of the legal nature of the deprivation of liberty for a certain period of time as a form of punishment in the criminal law of Ukraine. Examines different approaches to the understanding of imprisonment for a fixed term, defined by its elements.

Keywords: deprivation of liberty, imprisonment for a fixed term, criminal penalties.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2014.